

УДК 94(477)«16»+271.2:321.01

Шалашна Н. М.,
кандидат історичних наук, доцент, Державний
вищий навчальний заклад Донбаський державний
педагогічний університет (Україна, Слов'янськ),
n.shalashna@gmail.com, ORCID E–1715–2018

Державні ідеї в «Хроніці» Феодосія Софоновича

Статтю присвячено дослідженню державницьких уявлень видатного українського культурного й політичного діяча другої половини XVII ст. Феодосія Софоновича. На основі аналізу його ключового твору «Хроніка з літописів стародавніх» простежено зміст його уявлень про сутність держави, політичну націю, обов'язки правителя. З'ясовано, що ідеї Ф. Софоновича були достатньо прогресивними для свого часу, ґрунтувались на філософській традиції українських православних інтелектуалів кола Петра Могили та європейського гуманізму. Філософ пропонував демократичні принципи побудови держави, поширював поняття політичної нації на весь народ України, наполягав на принципі виборності верховної влади.

Ключові слова: Феодосій Софонович, держава, козацтво, українська нація, Київська митрополія.

Для формування української національної державності друга половина XVII ст. була надзвичайно важливим періодом. Протягом попередніх десятиліть розпочався процес становлення української нації, зміст якого полягав на той час в оформленні національної культури та основ суспільно–політичних уявлень про державний суверенітет. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. усвідомлення необхідності суверенітету поширилось в середовищі національної інтелектуальної й політичної еліти, було чіткіше розроблено, закріплено в суспільній свідомості як система цінностей. В середині XVII ст. в ході національно–визвольної війни та розбудови козацької держави під керівництвом Б. Хмельницького ідея державного суверенітету України набула конкретного політичного втілення. Проте саме в другій половині XVII ст., коли здобутки козацької державності опинились під загрозою внаслідок інтервенцій сусідніх держав та громадянського протистояння всередині України, система уявлень про національний суверенітет отримала остаточно завершеного вигляду. Водночас формувались інструменти адміністративного, юридичного, фінансового та військового управління та розроблялись теоретичні підвалини для утвердження своєї державності.

Якщо безпосереднє управління було функцією нової суспільної верстви, що виступала політичною нацією – козацтва, то теоретичне обґрунтування ідеї українського суверенітету було завданням інтелектуальної еліти свого часу, тобто духовенства. В середовищі українського православного духовенства вже з кінця XVI ст. побутували кілька своєрідних державних проєктів, значно більшою стає їхня кількість в XVII ст. В працях переважної більшості вітчизняних письменників–полемістів, філософів, богословів того часу тощо можна знайти елементи державницьких уявлень, проте в творчості деяких православних інтелектуалів знаходимо чітко сформульовані й структуровані концепції, які мали значний вплив на сучасників та реалізовувались на практиці. Одним з таких авторів був Феодосій Софонович. Його твори мали значне поширення, формували суспільну думку, впливали на розвиток ідеї національного суверенітету протягом тривалого часу. Отже, спроба дослідити зміст його уявлень про державу може бути корисною для кращого розуміння

сутності історичного процесу становлення української нації у вказану добу та розуміння впливу цих подій на сьогодення.

Ідеї українського православного духовенства XVII ст. мали важливе значення для розвитку української державності ранньомодерної доби, тому ця тематика розкривалась в роботах з історії української державності та історії церкви такими авторами, як Я. Затилук [1], З. Когут [3; 4], О. Крижанівський [5], С. Плохій [6], І. Шевченко [10], Н. Яковенко [11] та ін. Історичні погляди Ф. Софоновича також докладно проаналізовані в працях Ю. Мицика [6], В. Клоса [2]. Проте самостійним предметом вивчення уявлень Ф. Софоновича про державу на даний момент не виступали.

Мета даної розвідки – з'ясувати основний зміст і окреслити тематику уявлень про державу видатного діяча української православної культури Феодосія Софоновича, визначити вплив цих уявлень в процесі формування української ранньомодерної нації.

В часи активної боротьби за збереження єдності України в умовах розколу українського суспільства другої половини XVII ст. активізувалось теоретичне осмислення принципів творення держави, функцій політичної еліти, суперечки щодо найкращої форми державного правління тощо. Церква в цей час виступає активним учасником політичного процесу (варто хоча б згадати роль Л. Барановича, Й. Тукальського, Г. Четвертинського). Особливої актуальності необхідність чіткого формулювання державницьких концепцій набуває в середовищі православних інтелектуалів внаслідок наполегливого прагнення підкорити Київську митрополію Московському патріархату.

Значна частина вищого українського духовенства не бажала перебувати під зверхністю Московського патріархату, частково внаслідок власних політичних орієнтацій, але переважно через те, що перебування під управлінням слабого в політичному відношенні Константинопольського патріархату означало фактично самостійність. Зокрема, рішучими противниками влади Московського патріарха були митрополити Сильвестр Косов (1646–1657 рр.) та Діонісій Балабан (1657–1663 рр.). Проте поступовий перехід Московського царства до більшої відкритості Європі, реформування культурної й церковної сфери, розпочате з часів правління Олексія Михайловича, призводять до значного розширення кар'єрних перспектив для українських кліриків в Московській державі, і певна частина православних ієрархів переходить на позиції підтримки союзу з Москвою.

Відповідно кожна з цих політичних орієнтацій здобуває належне теоретичне обґрунтування і впливає на зміст державницьких концепцій. Так, на Правобережжі в другій половині XVII ст. найвпливовішими православними ієрархами були А. Винницький, Й. Шумлянський, Г. Четвертинський. Для Лівобережної Гетьманщини такими культурними лідерами виступали Й. Тукальський, Л. Баранович, І. Гізель, І. Галатовський, В. Ясинський. Значну частину їхнього інтелектуального доробку становить висвітлення проблематики сутності державності, головних характеристик та ідеологічного сенсу існування ідеальної держави, співвідношення прав та обов'язків володаря й підданих, місця в державі церкви тощо. Відповідно до політичних орієнтацій вищі

православні ієрархи дотримувались двох протилежних точок зору на належну сутність державності. Так, та частина духовенства, яка поділяла ідею союзу з Річчю Посполитою, дотримувалась політичного ідеалу станової монархії, шляхетських вольностей, широкого суспільного самоврядування. Ті ж представники духовенства, що орієнтувались на союз з Московським царством, вважали за ідеал державного устрою самодержавство. Водночас все православне духовенство без винятку поділяло переконання в суверенності Русі та Козацької України як її прямого спадкоємця [13].

В творчості Феодосія Софоновича, особливо в його «Хроніці з літописців стародавніх», знайшла яскраве вираження одна з державницьких теорій свого часу. Ф. Софонович належав до наукового кола українських православних інтелектуалів, пов'язаного з Києво-Могилянською академією. Ця група видатних представників української культури сформувалась в другій половині XVII ст. і включала такі яскраві постаті, як І. Гізель, І. Галятовський, Л. Баранович, В. Ясинський та ін. Феодосій Софонович відіграв вагомий роль в духовному та суспільному житті Києва, а отже, й всієї України, оскільки обіймав посаду ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, а протягом якогось часу фактично очолював Київську митрополію. В його політичній та інтелектуальній діяльності знайшла втілення орієнтація значної частини лівобережного духовенства, яка полягала в одночасній підтримці союзу з Московією та наполяганнях на збереженні самостійності Київської митрополії [8, с. 13].

Узагальнюючий характер історичного твору, яким є «Хроніка з літописців стародавніх», зобов'язував його автора до певної систематизації історичних відомостей про держави й народи, що виступають предметом розгляду. Тому вже сама постановка проблематики дослідження означала декларацію того, яку саме державність для певної території автор вважає найголовнішою. Феодосій Софонович згідно з характерною для ранньомодерного часу традицією намагається підкреслити стародавність державності Русі, виводячи походження назви племені слов'ян від слова «слава», підкреслюючи військову звитяжність слов'янського племені та його нероздільне панування на власній території [8, с. 21]. Для ранньомодерного часу, коли політичною нацією будь-якої держави продовжує сприйматись переважно військова знать, віднайдення войовничих предків, що нероздільно володіли краєм, автоматично означало історичність суверенітету. Саме на цих підставах ґрунтувалась популярна в польських політичних колах протягом XVII–XVIII ст. теорія «Великої Сарматії».

Важливе значення в будь-якій державній теорії має обґрунтування основного суб'єкта державотворення та водночас суб'єкта історичного процесу. Для Феодосія Софоновича є незаперечним, що суб'єктом політичної історії є народ, окреслений категорією «народу руського». Ця категорія присутня з кінця XVI ст. як в політичних документах, так і в історичних, філософських та полемічних творах і на другу половину XVII ст. зміст цієї категорії вже не викликав сумнівів, проте відмінності в його розумінні все ж були наявні та відображали політичні ідеали авторів. Наприклад, для З. Копистенського «народ руський» об'єднується

конфесійною приналежністю та територією проживання, для М. Смотрицького – етнічним походженням та системою політичних цінностей [9]. В розумінні Ф. Софоновича «народ руський виступає спільнотою, заснованою на добровільному визнанні власної єдності, спільним етнічним походженням та православним віросповіданням [8, с. 56]. Назвою для народу та утвореною ним держави Ф. Софонович визначає «Русь» – цей термін для нього має значення водночас певної політичної спільноти, історичної тяглості та обґрунтування суверенітету. Тобто підґрунтям для формування держави є територія, етнос, конфесійна приналежність, політичні переконання, історична традиція. Таке розуміння держави в цілому співпадає з притаманним більшості європейських мислителів.

Для Русі-України в XVII ст. висвітлення власної національної історії ускладнювалось тим, що її власна традиція державності була перервана монгольською навалою, а населення зазнало вагомого впливу польської та литовської державно-політичної ідеології. Тому слід було не лише обґрунтувати історичну тяглість свого суверенітету, але й відмежувати його від Речі Посполитої, при цьому не втративши тих позитивних рис, що були від неї запозичені. Зокрема, в протистоянні між Свидригайлом Ольгердовичем та Сигізмундом Кейстутовичем в середині XVII ст. Феодосій Софонович чітко відрізняє «руських панів» саме за їх політичними переконаннями, при цьому усвідомлюючи, що серед них були і литовці, і католики. Так само, оповідаючи про московсько-литовські війни, автор назву «Русь» вживає стосовно України, хоча на боці московських царів також могли бути українські феодалі, а всі московити, звичайно, були православними [8, с. 184]. Таким чином, можна стверджувати, що для Ф. Софоновича державність виступає передусім як система цінностей, основу якої складають етнічна, конфесійна та історична самосвідомість.

Важливою складовою державницьких теорій європейських філософів XVII ст. виступає ідеал правителя. Погляди на те, яким має бути ідеальний правитель, відрізнялись в найширшому спектрі – від цілковитого народоправ'я до абсолютизму. В українській філософській традиції ідеальна фігура правителя здобула належне теоретичне осмислення ще в творачі Петра Могили, який виводив ідеальну фігуру володаря згідно з концепцією «царя-філософа» Платона. Ф. Софонович в своїй «Хроніці» в цілому дотримується цієї традиції. Водночас він продовжує розвивати вже сформовану І. Борецьким, А. Кальнофойським та іншими книжниками Київського вченого кола теорію переходу ролі правителя від аристократії до козацтва за умови верховної керівної функції церкви [10]. Головний зміст цієї теорії можна викласти наступним чином. Найважливішим завданням правителя є забезпечення добробуту й благополуччя підданих, безпека країни, захист моральних цінностей. При цьому правитель відповідальний перед народом, звітує перед громадянами, політична еліта має право на зміну правителя в разі невиконання ним обов'язків. Водночас в середині XVII ст. ідея загального виборчого права, звичайно, ще не могла бути сформована, хоча суспільна практика характеризувалась активною участю козацьких мас в політичних процесах. Тож в умовах фактичної демократії необхідним був суб'єкт

найвищого авторитету, що виконував би в разі потреби контролюючу функцію, хоча б в моральній сфері. Саме таку роль брала на себе церква. Тож ідеальним правителем для Ф. Софоновича виступає козацтво як колективний суверен, а над ним в якості посередника між іманентним та трансцендентним буттям суспільства має бути православна церква.

Взагалі суб'єктність громадян в теорії Ф. Софоновича виступає надзвичайно високою. Політичною нацією він стверджує козацтво, головною функцією якого є захист мирного життя населення та цілісності території держави. Активна роль громадян в державі підкреслюється Ф. Софоновичем – він допускає можливість для народу схвалювати або не схвалювати рішення правителя, обирати собі володаря на власний розсуд, брати на себе функції вищого управління державою тощо. Особливо важливим виступає в його концепції значення міського самоврядування. При цьому філософ не робить принципової різниці між станами суспільства, визнаючи певну суму прав за всіма верствами населення [8, с. 54].

В «Хроніці» Ф. Софоновича можна побачити елементи теорії «природного права», характерної для гуманістичної філософської думки. Моральні чесноти особи виступають підставою поваги до громадянина, відповідно вся суспільна діяльність оцінюється з точки зору гідного виконання станових, родинних та загальнолюдських обов'язків. Індивід, що належним чином виконує свої обов'язки, заслуговує на більший обсяг влади, ніж той, хто не дотримується моральних норм. Арбітром дотримання цих норм виступає церква. При цьому для Ф. Софоновича від персональної відповідальності перед суспільством не звільняються і правителі – вони так само підконтрольні суду історії. Особистість в теорії філософа має певний обсяг природних прав, що їх зобов'язана забезпечувати система влади. До таких прав належить особиста безпека, економічний добробут, справедливість законодавства, доступ до знань, можливість захистити своє право в суді. До обов'язків громадянина Ф. Софонович передусім відносить відданість правителю та церкві, готовність до самопожертви для блага держави, дотримання законів та моральних норм. Звичайно, говорячи про релігійного мислителя, слід пам'ятати, що всі моральні чесноти, права та обов'язки сприймаються ним передусім крізь призму інтересів церкви. Тому в якості обов'язків як народу, так і правителя називаються миролюбність, милосердя, любов до ближнього тощо. При цьому Ф. Софонович не стверджує самодержавство як ідеальну форму правління, незважаючи на те, що залишається прихильником політичного союзу з Росією [6]. Для певної частини українського православного духовенства така позиція була характерною, в цьому проявлялась не стільки невизначеність політичних пріоритетів, скільки початок формування проєкту освіченого абсолютизму та єдиної православної держави, що згодом набуде довершеного вигляду в творах Ф. Прокоповича.

Заслуговує на окреме висвітлення ще один аспект державницької концепції Ф. Софоновича. Він одним з перших серед українських православних інтелектуалів вводить та обґрунтовує категорію «дідичності» як обов'язкового атрибуту легітимного правителя. Ця категорія характеризує не стільки стародавність шляхетського походження, скільки історичний характер

влади певного суб'єкта чи особи на конкретній території. Ця «дідичність» поширюється як на всю державу, так і на окремі регіони незалежно від їх розміру. Проте Ф. Софонович жодним чином не дотримується думки, що спадковий володар є раз назавжди визначеною даністю. Скоріше йдеться про історичну традицію форми влади та способу стосунків між правителем і підданими. Піддані мають право наполягати на збереженні цієї традиції, володар зобов'язується її дотримуватись. Саме такий взаємний договір, у якому обидві сторони наділені рівною суб'єктністю, і визначає «дідичність» влади певної території. Отже, громадяни можуть обирати свого правителя серед кількох претендентів і останнє слово залишається за місцевою політичною й культурною елітою. Крім того, можна помітити, що для Ф. Софоновича вирішальним під час визначення легітимності влади є воля народу, а стосунки між володарем і громадянами виступають як результатом обрання народом певного правителя та прийняття ним на себе владних зобов'язань. Найбільш новаторським є в концепції Ф. Софоновича можливість обрання правителем, тобто перетворення на «дідича», людини незначного походження, наділеної необхідними якостями, та можливість втрати права на здійснення влади спадковим правителем в разі його негідної поведінки або недостатнього піклування про благо підданих [8, с. 192]. Проте головним чином категорія «дідичності» влади виконує в теорії Ф. Софоновича роль обґрунтування історичної тягlosti власної державної традиції Русі від часів давніх київських князів.

Ще однією новацією в Феодосія Софоновича є активне вживання назви «Україна». Власне, назва ця побутує в писемній традиції ще з кінця XII ст., проте в «Хроніці» вона чи не вперше вживається на позначення не стільки території, скільки державності. В цьому відбивається характерне для другої половини XVII ст. активне формування національної самоідентифікації українського народу. Ф. Софонович в своїй історичній оповіді до подій кінця XVI ст. вживає виключно назву «Русь», проте з часів виникнення Запорозької Січі на позначення території та населення Війська Запорозького вживає паралельно назву «Україна». При цьому автор чітко розуміє та висвітлює відмінності в структурі влади, складі політичної еліти, адміністративному устрої та правовій системі козацької території. Описуючи ці реалії, він не стільки слідує за історичними фактами, скільки змальовує ідеалізований образ козацької держави як центру українського державотворення, підносить Україну як ідеал державності. Політичну владу на цій території він вважає належною козацтву та обраним гетьманам і старшині, при цьому опускаючи факт верховної влади князів Литви або королів Польщі. З кінця XVI – початку XVII ст. в оповіді Ф. Софоновича назва «Русь» остаточно поступається місцем назві «Україна», яка тепер поширюється на всю етноконфесійну територію. В оповіді легко простежити реалізацію сформованої в середовищі українських православних інтелектуалів ідеї переходу ролі політичної еліти від князів Русі до козацтва. Важливість цієї ідеї полягала в тому, що вона дозволяла обґрунтувати право України на власний суверенітет в умовах полонізації та окатоличення шляхти. В оповіді Ф. Софоновича з кінця XV початку XVI ст. чітко помітно, що політична суб'єктність

визнається ним з цього часу саме за козацтвом – вони виконують функцію оборони рідної землі та церкви, виступають головним суб'єктом історичного процесу, за ними визнаються «дідичні» права, вони ведуть війни, укладають міжнародні угоди тощо, виступають благодійниками стосовно церкви, отримують права судочинства. Таким чином автор намагається закріпити визнання історичної спадкоємності від княжої Русі до козацької України за умови збереження її культурної та правової традиції. Коли знять зраджені інтереси власного народу, вважає Ф. Софонович, козацтво має повне право відібрати у неї політичну владу [8, с. 228].

Особлива роль в «Хроніці» відводиться Богдану Хмельницькому. Саме національно-визвольна війна середини XVII ст. беззаперечно визнається Ф. Софоновичем за момент народження суверенної держави, яка стала логічним завершенням всієї попередньої боротьби козацтва. З точки зору київського книжника гетьман Війська Запорозького є повністю суверенним володарем всієї території Русі і володіє всією повнотою військової, політичної, фінансової та судової влади. Проте роль верховного ідеолога залишається за церквою. Власне, вся боротьба козаків за суверенітет набуває сенсу за умови підтримки її церквою, а її метою є збереження православної віри як запоруки самоідентифікації населення. Київський митрополит Сильвестр Косов позиціонується натхненник подій, рівнозначний гетьману керівник боротьби та новоствореної держави, а в деяких аспектах його вплив, на думку Ф. Софоновича, є навіть вищим за світську владу. Підписання Переяславської угоди 1654 р. є саме таким моментом – роль митрополита, на думку автора «Хроніки», є визначальною і саме він виступає гарантом суверенітету України під протекторатом Москви, оскільки наполегливо обстоює самостійність української церкви. Відповідно важливу роль в державі починають відігравати не лише козаки, а всі люди православного віросповідання, таким чином поняття політичної нації значно розширюється.

Безумовний суверенітет Україна продовжує зберігати, на думку Ф. Софоновича, і в другій половині XVII ст. Сенсом діяльності козацтва та старшини, а також вищих православних ієрархів в цей час для нього є добробут та мирне життя для українського православного населення та збереження політичної єдності України. Відповідно автор «Хроніки» визнає за політичною елітою України право укладати угоди з будь-ким із сусідніх володарів, справедливо розглядаючи ці союзи як ситуативні. Водночас особисто для Ф. Софоновича, як для православного ієрарха, більш привабливим видається союз із православним Московським царством, але за умови повного збереження політичного суверенітету України та самостійності Київської митрополії.

Таким чином, головним здобутком Феодосія Софоновича в галузі формування державної ідеї в Україні XVII ст. був подальший розвиток філософсько-політичних уявлень про український народ як суверенну політичну спільноту, поняття про ідеальну державу, розробка системи понять про права і обов'язки громадян, функції влади, політичну націю тощо. Головним чином його ідеї викладені в «Хроніці з літописців стародавніх», де в формі історичної оповіді пропагуються певні державницькі поняття.

В основі суспільно-політичних ідей Феодосія Софоновича закладено ті уявлення про державу, що були сформульовані українським православним духовенством ще з кінця XVI – початку XVII ст. В контексті сучасних йому політичних подій та культурних впливів автор «Хроніки з літописців стародавніх» розглядає українську державність в широкому політичному контексті, враховуючи впливи Київської Русі, Речі Посполитої, Московія, Кримського ханства. При цьому він повсякчас підкреслює збереження суверенітету Україною та спадкоємність Козацької держави від Київської Русі. Стосунки між владою та громадянами Ф. Софонович вирішує в демократичному ключі, стверджуючи, що влада правителя легітимізується волею підданих і володар має обов'язки перед народом, а за підданими зберігається право змінювати правителя. Обґрунтування суверенітету України Ф. Софонович виводить з історичної традиції Русі, поширюючи політичне поняття Русь на все населення України. Політичною нацією в його концепції виступає етноконфесійна спільнота, що поділяє певні політичні ідеї, таким чином право політичної суб'єктності поширюється на народні маси.

Визначаючи ідеальну державу та проектуючи майбутнє України, Ф. Софонович вважає найкращим політичним устроєм суверенну козацьку державу, роль колективного правителя в якій належить козацтву, а ідеологічні та моральні функції – духовенству. Підтримуючи ідеї політичного союзу з Московією, він водночас наполегливо обстоює збереження українського суверенітету та самостійності Київської митрополії. Ідеї Ф. Софоновича мали значний вплив на його сучасників, а згодом використовувались іншими православними філософами в їхніх концепціях. В перспективах подальших досліджень здійснення порівняльного аналізу концепції Ф. Софоновича та його сучасників як православного, так і католицького та уніатського віросповідання, а також з'ясування впливів його теорії на філософсько-політичну думку XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Затилук, ЯВ., 2012. 'Давньоруська історія на службі у київських церковних ієрархів середини – другої половини XVII ст.: політична риторика та статус митрополії', *Український історичний журнал*, №6, с.40–56.
2. Кос, В., 2014. 'Ігумен Феодосій (Софонович) – церковний історик Свято-Михайлівської Золотоверхої обителі', *Праці Київської Духовної академії*, Вип.14, с.189–198.
3. Когут, З., 2009. 'Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі', *Гадяцька унія 1658 року: контро версії минулого і сучасність: Зб. ст. за матеріалами Міжнар. наук. конф. (Полтава, 16–17 вересня 2008 р.)*, Полтава, с.82–89.
4. Когут, З., 2004. 'Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України', К.: *Критика*, 352 с.
5. Крижанівський, ОП., Плохій, СМ., 1994. 'Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х книгах', Кн.3, К.: *Либідь*, 335 с.
6. Мицик, Ю., 1977. 'Феодосій Софонович – видатний представник історичної думки 17 ст.', *Український історичний журнал*, К., №12, с.113–115.
7. Плохій, С., 2006. 'Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: монографія', К.: *Критика*, 495 с.
8. Софонович, Ф., 1992. 'Хроніка з літописців стародавніх', *АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент.* Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка, К.: *Наук. думка*, 336 с.
9. Шалашна, Н., 2014. 'Уявлення про державу та її відносини із церквою в українському православ'ї козацької доби', *Схід*, №3, с.68–77.

10. Шевченко, І., 2001. 'Україна між Заходом і Сходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття', Львів: Інститут історії церкви Львівської Богословської академії, 250 с.

11. Яковенко, Н., 2002. 'Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.: монографія', К.: Критика, 416 с.

References

1. Zatylyuk, JaV., 2012. 'Davn'orus'ka istorija na sluzhbi u kyj'vs'kyh cerkovnyh ierarhiv seredyny – drugoi' polovyny XVII st.: politychna rytoryka ta status mytropolii' (Ancient Russian history at the service of the Kyivan ecclesiastical hierarchs of the middle – the second half of the seventeenth century: the political rhetoric and the status of the metropolis)', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, №6, s.40–56.

2. Klos, V., 2014. 'Igumen Feodosij (Sofonovych) – cerkovnyj istoryk Svjato–Myhajlivs'koi' Zolotoverhoi' obyтели (Abbot Theodosius (Sofonovych) – Church historian of St. Michael's Golden-Domed Monastery)', *Praci Kyi'vs'koi' Duhovnoi' akademii*', Vyp.14, s.189–198.

3. Kogut, Z., 2009. 'Vid Gadjacha do Andrusova: osmyslennja «otchyzny» v ukrai'ns'kij politychnij kul'turi (From Gadyach to Andrusov: Understanding the "fatherland" in Ukrainian political culture)', *Gadjac'ka unija 1658 roku: kontro versii' mynulogo i suchasnist'*: Zb. st. za materialamy Mizhnar. nauk. konf. (Poltava, 16–17 veresnja 2008 r.), Poltava, s.82–89.

4. Kogut, Z., 2004. 'Korinnja identychnosti: studii' z rann'omodernoi' ta modernoi' istorii' Ukrai'ny (The Roots of Identity: Studies on Early Modern and Modern History of Ukraine)', К.: Крyтyкa, 352 с.

5. Kryzhanivs'kyj, OP., Plohij, SM., 1994. 'Istorija cerkvy ta religijnoi' dumky v Ukrai'ni: U 3–h knyghah (History of the Church and Religious Thought in Ukraine: In 3 books)', Kn.3, К.: Lybid', 335 s.

6. Mycyk, Ju., 1977. 'Feodosij Sofonovych – vydatnyj predstavnyk istorychnoi' dumky 17 st. (Theodosius Sofonovych is an outstanding representative of the historical thought of the 17th century)', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, К., №12, s.113–115.

7. Plohij, S., 2006. 'Nalyvajkova vira: Kozactvo ta religija v rann'omodernij Ukrai'ni: monografija (Naliivka faith: Cossacks and religion in early modern Ukraine: monograph)', К.: Крyтyкa, 495 с.

8. Sofonovych, F., 1992. 'Hronika z litopysciv starodavnih (Chronicle of the Chroniclers of the Ancients)', AN Ukrai'ny, Arheograf, komis., In–t ukr. arheografii', In–t istorii' Ukrai'ny. Pidgotovka tekstu do druku, peredmov, koment. Ju. A. Mycyka, V. M. Kravchenka, К.: Nauk. dumka, 336 s.

9. Shalashna, N., 2014. 'Ujavlennja pro derzhavu ta i'i' vidnosyny iz cerkvoju v ukrai'ns'komu pravoslav'i' kozac'koi' doby (The idea of the state and its relationship with the church in the Ukrainian Orthodox Church of the Cossack Age)', *Shid*, №3, s.68–77.

10. Shevchenko, I., 2001. 'Ukrai'na mizh Zahodom i Shodom: Narisy z istorii' kul'tury do pochatku XVIII stolittja (Ukraine between the West and the East: Essays on the history of culture to the beginning of the XVIII century)', L'viv: Instytut istorii' cerkvy L'vivs'koi' Bogoslov's'koi' akademii', 250 s.

11. Jakovenko, N., 2002. 'Paralel'nyj svit: Doslidzhennja z istorii' ujavlen' ta idej v Ukrai'ni XVI – XVII st.: monografija (Parallel World: A Study on the History of Ideas and Ideas in Ukraine in the 16th – 17th Centuries: Monograph)', К.: Крyтyкa, 416 с.

Shalashna N. M., Ph.D., docent, Donbass State Pedagogical University (Ukraine, Slavyansk), n.shalashna@gmail.com

State ideas in the «Chronics» of the Theodosius Sofonovych

The article is devoted to the study of state representations of Theodosius Sofonovych – the prominent Ukrainian cultural and political figure of the second half of the XVII century. On the basis of the analysis of his key work, «The Chronicle of the Chroniclers of the Ancients», the content of his ideas about the essence of the state, the political nation, the duties of the ruler. It was found that Sofonovych's ideas were rather progressive for his time, based on the philosophical tradition of Ukrainian Orthodox intellectuals of the circle of Metropolitan Peter and European humanism. The philosopher offered democratic principles for the construction of the state, spread the concept of a political nation to the entire people of Ukraine, insisted on the principle of election of the supreme power.

Keywords: Theodosius Sofonovych, the state, Cossacks, Ukrainian nation, the Kyiv metropolitanate.

УДК [94(477)+371.1/212]:341.92«1832/1882»

Шемета Ю. М.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), jumas@i.ua

Конфлікти між викладачами, службовцями і учнями гімназій, прогімназій та реальних училищ Київського учбового округу 1832–1882 рр.

Розглянуто таку порівняно малодосліджену складову історії Київського учбового округу, як конфлікти між викладачами і службовцями гімназій, прогімназій і реальних училищ та їхніми учнями впродовж 1832–1882 рр. Автором було визначено і проаналізовано основні типи конфліктів, їхні причини, розкрито перебіг та наслідки. Систематизовано інформацію, завдяки чому з'ясовано, що конфлікти між персоналом навчальних закладів і учнями мали дисциплінарний, особистий та змішаний характер. Їхніми причинами переважно були порушення учнями дисципліни, надмірна строгість викладачів і наглядачів, причини, що мали соціальне і політичне підґрунтя. Конфлікти носили індивідуальний і колективний характер. Визначено, що вони закінчувалися не на користь учня. Наслідком їх найчастіше було покарання, серед яких використовувалися догани, арешти, зниження оцінки за поведінку і виключення з навчального закладу тощо. Це мало значний вплив на подальшу долю вихованця, адже часто після вжитих заходів він не міг продовжувати навчання. Покарання за конфлікти мали стати повчальними для інших.

Ключові слова: Київський учбовий округ, учні, вчителі, гімназія, прогімназія, реальне училище, конфлікт, виключення.

XIX ст. стало переломним в історії освіти в українських теренах підросійської України. Впродовж цього періоду зароджуються нові процеси в українському суспільстві, культурі, економіці. Проте можна стверджувати, що імперська влада, яка спричинила постання навчальних закладів нового типу, прагнула до дисципліни і стабільності всередині них.

Підтвердженням цього може слугувати такий аспект життя навчальних закладів, як стосунки між персоналом та учнями, що часто переростали у конфлікти. З огляду на сучасні проблеми відносин всередині шкільної громади цікавим було би проаналізувати перебіг і способи їхнього вирішення у попередні часи. Зокрема, у гімназіях, прогімназіях, реальних училищах Київського учбового округу протягом перших 50 років його існування (не лише через ювілей, що дає змогу підвести підсумки, але й добу, на яку припала низка реформ), як закладів, що були важливими навчальними інституціями, учні і випускники яких ставали професійним підґрунтям імперської політичної та економічної систем.

Суперечки та зіткнення між викладачами і співробітниками шкіл і їхніми учнями ставали об'єктом розгляду в контексті аналізу виховних процесів певного навчального закладу (здебільшого, гімназії) [19], або його історії [24], узагальнюючих робіт різного характеру і змісту [14], в т.ч. про відносини учителів і учнів гімназій в контексті розвитку педагогічних ідей та уявлень XIX ст. [17] Наявна низка спогадів, які висвітлюють проблему [21; 23].

На нашу думку, необхідним є з'ясування особливостей конфліктів, характеру їхнього протікання і наслідків. Відповідно, розглядатимуться не просто порушення дисципліни, а такі ситуації між учнями і персоналом гімназій і прогімназій (з 1864 – класичних та реальних, згодом реальні гімназії перетворені на училища), що призвели до активних дій з боку обох сторін і мали суттєві наслідки для першої.